

TOT SLOT

Het vitaliseren van de democratie

Jos van der Lans

Soms heb je oude beelden nodig om te beseffen dat de geschiedenis een aantal beroerde afslagen heeft genomen. Dat realiseerde ik me toen ik de documentaire *Werken aan de samenleving* uit 1964 bekeek, die onlangs door de Canon sociaal werk online is gebracht.¹ De film werd begin jaren zestig in opdracht van het ministerie van Maatschappelijk Werk gemaakt door de toentertijd bekende cineast Theo van Haren Noman (1917-2021). De camera beweegt langs betonnen karkassen van een in aanbouw zijnde nieuwbouwwijk en staat stil bij de verteller van de documentaire die omgeven door stapels bouw materiaal vol aandacht zijn pijp stopt. Hij vertelt dat er in de wijk achter hem 4000 mensen komen te wonen. Van allerlei slag: ‘Er zijn katholieken bij, protestanten, buitenkerkelijken, mensen van de PvdA, van de VVD, van de KVP, kortom van allerlei politieke en levensbeschouwelijke richtingen, volwassenen en kleine kinderen, bejaarden... enfin, noemt u ze maar op.’

Hoe voorkomen we nu, zo vraagt hij zich af, dat deze mensen geen vreemden voor elkaar blijven, dat de buurt ‘een los zandsituatie wordt’. Hij staat op, wandelt weg van de bouwplaats en zegt: ‘Dat lijkt mij

een belangrijk moment om een belangrijke vorm van werken aan de samenleving bij u te introduceren, namelijk het maatschappelijk opbouwwerk. Dat is werk dat zich richt op het leefbaar maken van een samenleving, werk dat met inschakeling van de bevolking zelf de sociale ruimte wil scheppen waar mensen zich thuis kunnen voelen. De film die u nu gaat zien wil de betekenis van het opbouwwerk wat dichterbij brengen aan de hand van een aantal praktijksituaties.’

Vervolgens brengt de documentaire ons, kijkers, naar club- en buurthuizen, speeltuinverenigingen, jongerencentra, buurtverenigingen, gemeenteraadsvergaderingen en andere initiatieven waarin op enigerlei wijze het opbouwwerk een stimulerende rol speelt – door iets te organiseren, door een initiatief in contact te brengen met het gemeentebestuur, door een vergadering te leiden of een buurthuis te runnen. De boodschap is duidelijk: het maatschappelijk opbouwwerk is er om het gemeenschappelijke, het collectieve tot ontwikkeling te laten komen.

Struikelblokken en tegenwinden

Het kost niet heel veel fantasie om van het

Distelweg 4, 'Ons Huis' buurthuis Mosplein Amsterdam. Vereniging voor club- en buurthuiswerk, mei 1955.
Foto: Stadsarchief Amsterdam / Nico Swaager.

verhaal van deze verteller een hedendaagse variant te bedenken over een wijk in een doorsnee gemeente, waar ook enige duizenden mensen wonen. Jong, oud, met en zonder migratieachtergrond, gezinnen, alleenstaanden, PVV, D66 en GroenLinks aanhangers, statushouders, vluchtelingen, ja ook mensen met een geschiedenis in de ggz of in de zorg voor verstandelijk gehandicapten, alles loopt door elkaar. En de boodschap is hetzelfde: dat komt niet vanzelf bij elkaar, dat vormt niet vanzelf een leefbare of zelfs zorgzame buurt. Daar moet in wor-

den geïnvesteerd. Fysiek door daadwerkelijk ruimte voor ontmoeting, voor cultuur, voor verenigingen te realiseren, maar ook door personele inzet, door community builders, door sociale professionals die het opbouwwerk in de vingers hebben.

Toch is anno 2025 zo'n verhaal bepaald geen vanzelfsprekendheid. Het verhaal zoals het in de documentaire uit 1964 werd verteld, is nu nagenoeg ondenkbaar. Het netwerk van initiatieven is uit zijn verband gerukt. De marktwerking in de publieke

sfeer heeft meer kapot gemaakt dan ons lief is. De leefwereld van mensen is losgezongen van de systeemwereld. Het institutionele zorg- en welzijnssysteem kan door personeelskrapte en geldgebrek niet meer aan de groeiende vraag naar ondersteuning van burgers voldoen. Vooral de dubbele vergrijzing zet dit alles op scherp.

Toch is anno 2025 zo'n verhaal bepaald geen vanzelfsprekendheid. Het verhaal zoals het in de documentaire uit 1964 werd verteld, is nu nagenoeg ondenkbaar

Er is met de decentralisaties van de jeugdhulp, de participatiewet en de WMO in 2015 een verdere beweging op gang gekomen om de dienstverlening van de verzorgingsstaat te herijken op de schaal van een wijk, met sociale wijkteams als meest duidelijke exponent daarvan. De op papier bedachte hervormingen die de decentralisaties beloofden, met ferme woorden als transitie en zelfs transformatie, bleken echter een blinde vlek te hebben. De sociale wijkteams gingen vooral door met individuele dienstverlening en hadden eigenlijk nauwelijks besef van hoe ze de netwerken en verbanden van mensen in de buurt zouden moeten aanspreken, laat staan van hoe er mee samen te werken. Opbouwwerkers waren er nauwelijks of slechts inzetbaar op basis van projecten.

Tien jaar later klinkt nu toch opnieuw de roep om samenlevingsopbouw, om collectieve arrangementen, om *community building*. Het verschijnen van dit magazine alleen al is een uitdrukking van de behoefte

om het gemeenschappelijke, het collectieve in de samenleving opnieuw te stimuleren en het besef dat we professionele menskracht, in de vorm van sociaal professionals nodig hebben om dat voor elkaar te krijgen. Tussen 1964 en 2025 liggen meer dan zestig jaar! Kennelijk is de boodschap uit 1964 zodanig vervlogen, dat we deze meer dan een halve eeuw later nieuw leven in moeten blazen. Wat is er in de tussentijd gebeurd?²

Georganiseerde discontinuïteit

Wel beschouwd lichten meerdere bijdragen in dit magazine hier een tipje van de sluier over op. Zij beschrijven ieder vanuit een eigen invalshoek hoe de opbeurende boodschap die spreekt uit de documentaire uit 1964 wordt aangetast door de veranderende tijdgeest, door intellectuele twijfels en door culturele ontwikkelingen. Het idee dat je veerkrachtige gemeenschappen van overheidswege kunt en moet voeden heeft langzamerhand zijn vanzelfsprekendheid verloren.

Er zijn in de recente geschiedenis heel wat

Het idee dat je veerkrachtige gemeenschappen van overheidswege kunt en moet voeden heeft langzamerhand zijn vanzelfsprekendheid verloren

afslagen genomen, die ons kennelijk van 'samenlevingsopbouw' hebben weggevoerd. De sociale bouwwerken waar de 1964-docu een inkijkje in bood, zijn ontdaan van hun territoriale wortels, onteigend zou je kunnen zeggen en overgeleverd aan grote organisaties en systemen, die projecten en programma's voortbrengen die van boven-naar-beneden hun weg moeten zoeken in

de buurten en wijken waar professionals de status van passant hebben aangenomen. Beleidsgevoelige projecten en modieuze programma's hebben elkaar in een onrustig tempo opgevolgd, zo niet opgejaagd. Het is komen en gaan, veel opbouwwerk wordt uitbesteed aan losse zzp'ers, of aan grote organisaties die nauwelijks tot niet geworteld zijn in de wijken waar ze aan de slag moeten, van een duurzame verbinding met een wijk of buurt is steeds minder sprake. Een dynamiek die nog eens versterkt wordt door het aanbesteden van vrijwel alle onderdelen van sociaal werk, door Hans van Ewijk ooit treffend getypeerd als een vorm van 'georganiseerde discontinuïteit'.³ Het hoeft geen verbazing te wekken dat het opbouwwerk en community building in dit proces als vak steeds verder marginaliseren. Net zomin als het verbazing hoeft te wekken dat dit gemis reden is om de samenlevingsopbouw opnieuw op de agenda te zetten, om de verwaarloosde territoriale wortels opnieuw bloot te leggen.

Tot zover de tragedie, die eigenlijk in alle bijdragen van dit magazine op een of andere manier wel doorklinkt. De analyse daarvan is nodig om scherp te krijgen welke hindernissen en bezwaren het gemeenschapsdenken in de weg hebben gestaan. Maar welbeschouwd is dat niet het hoofdonderwerp van dit magazine. Waar het om gaat is hoe we uit de geschiedenis kunnen leren. Hoe kunnen we samenlevingsopbouw en gemeenschapsvorming opnieuw vanzelfsprekend maken? De noodzaak daarvan dringt zich steeds nadrukkelijker op.

Het vak opbouwwerk is tot stilstand gekomen

De beleidstoverformule om hier een oplossing voor te bedenken heet 'versterken sociale basis'. Die sluit aan bij wetenschappelijke inzichten dat vitale en leefbare buurten een positief effect hebben op het welbevinden en dus ook op de zorgconsumptie van bewoners. Er is wel een fundament nodig, een sociale basis dus – een begrip dat meer een verwachting, misschien wel hoop uitdrukt, dan een concrete, eenduidige praktijk. Het belooft een nieuw soort verband tussen wat bewoners zelf voortbrengen en wat de dienstverlening daaraan toevoegt/bijdraagt, tussen informele en formele zorg, tussen burgers en professionals. De sociale basis behelst eigenlijk alles wat de documentaire uit 1964 in beeld brengt, maar dan in de hedendaagse verschijningsvormen. En daarmee dringt zich opnieuw het besef op, dat samenlevingsopbouw nodig is, dat er aan community building moet worden gedaan, dat bewonersinitiatieven mogelijk gemaakt moeten worden, gestimuleerd en gefaciliteerd. Dat we opbouwwerkers nodig hebben.

Dat is in zeker opzicht een problematische conclusie. Er is iets nodig dat we decennialang verwaarloosd hebben, het zijn bekwaamheden die ook in de beroepsopleidingen voor sociaal werk gemarginaliseerd zijn. Het vak van samenlevingsopbouw is min of meer tot stilstand gekomen, met uitzondering van een harde kern opbouwwerkers die zich in de het netwerkverband Krachtproef heeft verzameld en met beperkte middelen op een bewonderenswaardige manier de moed erin houdt.⁴

Affiche 'Aan deze deur wordt niet gesloopt', 1987.

Een golf van coöperatieve verbanden

Gelukkig stond niet alles stil. Het beleid mag dan de samenlevingsopbouw hebben veronachtzaamd, dat betekent geenszins dat bewoners zich louter als individuen zijn gaan gedragen en dat onze samenleving een dorre vlakte van los zand is geworden. Integendeel, hoe grootschaliger, onpersoonlijker, afstandelijker en ondoordringbaarder de grote systemen van zorg- en welzijnsorganisaties werden, hoe veelvuldiger er in het land initiatieven zijn genomen om op deze terreinen weer het heft in handen te nemen. Dat gold ook voor nieuwe vitale behoeften op het terrein van milieu, duurzaamheid en energie.

Sinds het begin van deze eeuw is er een golf zichtbaar aan allerhande coöperaties en bewonersorganisaties op het terrein van zorg, energie en wonen, maar ook als het gaat om leefbaarheid, het beheer van publieke voorzieningen, en nog veel meer.⁵ Floor Ziegler en Teun Gautier, twee prominente ambassadeurs van het gemeenschapsdenken⁶, tellen meer dan '2.500 zorgzame gemeenschappen die zelf een groot deel van de zorg regelen, duizenden energiecoöperaties, buurthuizen en -verenigingen. 6,6 miljoen mensen doen voor 1,52 miljard uur aan vrijwilligerswerk. Ze leggen parken aan, zorgen voor hun medebewoners en maken plekken voor ontmoeting.'

De uitdaging die nu voor ons ligt is hoe lokale overheden en publieke dienstverleningsinstellingen (van woningcorporaties tot energieleveranciers) met deze beweging van onderop, deze nieuwe hang naar moderne collectiviteit, omgaan. Er zijn inmiddels genoeg aangrijpingspunten.

Er ligt in organisaties als de LSA, Krachtproef, Nederland Zorgt voor Elkaar, de coöperatie van stadsmakers, het Huis van Actief Burgerschap een enorme hoeveelheid praktische ervaringskennis besloten. Er zijn manifesten geschreven, websites, kenniscoalities en landelijke samenwerkingsverbanden. Onlangs verenigden 25 koepels van bewonersinitiatieven zich in de We-Doen-Het-Samen-coalitie.⁷ Er is, kortom, veel voor handen. Ook hier getuigt dit magazine van.

Gedurfd bestuurlijk leiderschap

Het is nodig dat de kennis en de kracht van deze initiatieven ook doordringen in de beleidscircuits, dat deze een machtsfactor zijn waar rekening mee wordt gehouden, waar ruimte voor wordt gemaakt, waar vragen, ja zelfs eisen aan mogen worden gesteld. Die stap blijkt een stuk lastiger, omdat oude gewoontes, beleidsroutines, aanbestedingsrituelen, juridische afdelingen, marktconforme vereisten het oude, jarenlang opgebouwde gareel tamelijk onwrikbaar in stand houden. Of men blijft hangen in klassieke opvattingen over de politiek, zoals GroenLinks-PvdA leider Frans Timmermans onlangs nog demonstreerde in zijn manifest *Nieuw hoofdstuk voor Nederland*, dat vol staat met bevlogen voornemens hoe politiek de wereld zou kunnen verbeteren, maar dat met geen woord rept over de nieuwe realiteit die de beweging-van-onderop creëert.⁸

Daardoor ontstaat de bijzondere situatie waarin (lokale) overheden burgerinitiatieven toejuichen, maar tegelijkertijd de

Foto: Nadine Marfurt, Unsplash.

grootst mogelijke moeite hebben om er volwaardig rekening mee te houden, om er serieus mee in gesprek te gaan. Ook over kwesties die niet direct het eerste agenda-punt van deze initiatieven vormen, maar voor overheden wel van belang zijn, zoals de zorg voor kwetsbare bewoners, inclusiviteit en solidariteit. Wat nodig is, is gedurfd politiek-bestuurlijk leiderschap, waarin beleidsroutines en financieringsgewoonten ter discussie worden gesteld om ruimte te maken voor initiatieven van onderop, om

zo met hen over serieuze publieke waarden in gesprek te raken.

Over solidariteit bijvoorbeeld. Een verantwoordelijkheid die nu grotendeels op een verticale wijze en top-down bij overheden is belegd, in de vorm van herverdeling van belastinggelden, toeslagen en extra voorzieningen als stadspassen en ontheffingen. Wat mag je verwachten van vitale gemeenschappen als het gaat om solidariteit met kwetsbare groepen?

Hoe kan je op een horizontale manier solidariteit vormgeven, als buurtbewoners onder elkaar? Wat mag de overheid vragen en wat niet? Dat zijn, in een tijd waarin het vertrouwen in de overheid – zie de toeslagenaffaire – tot een minimum is gedaald, spannende vraagstukken. Het hoort bij een vitale democratie om daarover op het niveau van buurten en wijken, in de nieuwe gemeenschapsvormen het gesprek aan te gaan.

Een groter verhaal

Er is, met andere woorden, over collectieve actie en over het belang van gemeenschappen, een groter verhaal nodig dan het dooddoenerachtige statement dat het belangrijk is. Dat verhaal gaat niet alleen over zorg, of over het beheer van voorzieningen, of over sociale cohesie, of samenredzaamheid, hoe belangrijk die ingrediënten ook zijn. Het grotere verhaal gaat over het hernieuwd vormgeven, zeg maar rustig uitbreiden van onze democratie. Het gaat om de bewuste overtuiging dat de democratie alleen valt te vitaliseren door opnieuw, net zoals dat in 1964 het geval was, te investeren in samenlevingsopbouw. Het is een onontkoombare strategie om de democratie deels te verleggen naar de directe leefomgeving van mensen, niet in de laatste plaats om de toenemende polarisatie en het afnemende vertrouwen in de overheid een halt toe te roepen. Zo kan een arena geboden worden waar de dialoog onontkoombaar is.

Wat nodig is, is gedurfd politiek-bestuurlijk leiderschap, waarin beleidsroutines en financieringsgewoonten ter discussie worden gesteld

Het gaat om een machtsverschuiving waar bestuurders, instituties, sociale professionals, maar ook bewoners en hun verbanden hun vizier op moeten gaan afstellen. Het is opnieuw ‘werken aan de samenleving’ door gebiedsgerichte arena’s te faciliteren waar mensen met elkaar in conclaaf kunnen over zaken die hun toekomst en hun leefomgeving aangaan. Dat vraagt opnieuw om ‘maatschappelijk opbouwwerk’, om professionele menskracht, om dat mogelijk te maken.⁹

Het grotere verhaal gaat over het hernieuwd vormgeven, zeg maar rustig uitbreiden van onze democratie

Dat is geen utopie, geen harmonieuze voorstelling, dat is ook geen weg die zonder wrijving en weerstand begaan zal kunnen worden. Integendeel, bewoners van buurten en wijken zijn net mensen, met de daarbij horende neiging tot meningsverschillen. Belangenbehartiging zal in sommige gevallen tot dilemma’s, consternatie en schandalen leiden. Tot keuzes die niet iedereen aan zullen staan. Tot confrontaties tussen de straat en de raad. Het zij zo, zonder onenigheid geen democratie. Maar een democratie zonder nabije arena’s voor deliberatie, zonder zichtbare ruimtes voor gemeenschapsvorming, voor collectieve verbanden, voor burgerberaad, voor collectief eigenaarschap, voor ontmoeting en confrontatie, levert zich heden ten dage uit aan de ongrijpbare dynamiek van sociale media, om maar een destructieve kracht te noemen, en verliest met de dag aan geloofwaardigheid. Precies wat we nu zien gebeuren.